

MAHMUD AZ-ZAMAXSHARIYNING ARAB TILSHUNOSLIGI RIVOJIGA QO‘SHGAN HISSASI

Nabiyeva Zulxumor Abdumannob qizi

Alfraganus university

Arab filologiyasi yo‘nalishi 3-bosqich talabasi

Rahimjanov Masrur Nugmanovich,

Alfraganus universiteti Sharq

filologiyasi katta o‘qituvchisi (Phd)

Annotatsiya. Ushbu maqola buyuk vatandoshimiz, "Arab va g‘ayriarablarning ustozlari" degan sharaflil nomga sazovor bo‘lgan Mahmud az-Zamahshariyning arab tilshunosligi rivojidadagi beqiyos o‘rni tahliliga bag‘ishlangan. Tadqiqotning asosiy ob‘ekti sifatida olimning grammatikaga oid shoh asari – "Al-Mufasssal fi san‘at al-i‘rob" tanlab olingan. Maqolada "Al-Mufasssal"ning tuzilishi, uning an‘anaviy arab grammatikasini to‘rt qismga (ism, fe‘l, harf, umumiy qoidalar) bo‘lib o‘rganishdagi metodologik yangiligi va qoidalarni bayon etishdagi akademik aniqligi yoritib beriladi.

Kalit so‘zlar: Mahmud az-Zamahshariy, Al-Mufasssal, arab tilshunosligi, grammatika, nahv, sarf, Xorazm ilmiy maktabi, Ibn Yaish.

IX-XII asrlarda Markaziy Osiyo mintaqasi islom sivilizatsiyasining, xususan, fundamental fanlar va gumanitar sohalarning chinakam markaziga aylandi. Buxoro, Samarqand va Xorazm kabi qadimiy ilm o‘choqlaridan yetishib chiqqan mutafakkirlar nafaqat aniq fanlar, balki lingvistika, xususan, arab tilshunosligi sohasida ham olamshumul kashfiyotlarni amalga oshirdilar. Ushbu "Oltin davr"ning eng yorqin namoyandalaridan biri, shubhasiz, Abu al-Qosim Mahmud ibn Umar az-Zamahshariydir (1075–1144).

Xorazmning Zamaxshar qishlog'ida tavallud topgan bu buyuk alloma o'zining sermahsul ilmiy faoliyati va yuksak taqvosi sababli islom olamida "Jarulloh" (Allohning qo'shnisi) unvoniga sazovor bo'lgan. Uzoq yillar Makka shahrida istiqomat qilib, ilmiy izlanishlar olib borgan Zamahshariy tafsir, hadis va lug'atshunoslik bilan bir qatorda, arab tili grammatikasini tizimlashtirishda inqilobiy o'zgarishlar yasadi.

Mazkur maqolaning dolzarbligi shundaki, u nafaqat milliy merosimizni o'rganish, balki jahon tilshunoslik tarixida "Xorazm maktabi"ning tutgan o'rnini "Al-Mufassal" asari misolida ilmiy asoslashga qaratilgan.

"Al-Mufassal" asarining yaratilishi va tuzilishidagi o'ziga xosliklar. Zamahshariyning arab tili grammatikasiga oid shoh asari bo'lmish "Al-Mufassal fi san'at al-i'rob" (Arab nahvi san'ati haqida batafsil kitob) uning Makkadagi hayoti davrida, taxminan hijriy 513–515 (milodiy 1119–1121) yillarda yozilgan. Muallif ushbu asarni yozishdan ko'zlangan asosiy maqsadni arab tili qoidalarini ortiqcha murakkabliklardan xoli, lo'nda va mantiqiy izchillikda bayon etishda deb bilgan.

Asarning eng katta yangiligi uning strukturasida namoyon bo'ladi. Zamahshariy an'anaviy yondashuvlarni takomillashtirib, arab tili grammatikasini to'rt fundamental qismga ajratgan:

Ism (Ot so'z turkumi): Ismlarning turlari, marfu, mansub va majrur holatlari hamda ularning gapdagi vazifalari.

Fe'l (Verb): Fe'llarning zamon shakllari, tuslanishi va bino turlari.

Harf (Yordamchi so'zlar): Bog'lovchi, yuklama va predloglarning semantik va sintaktik vazifalari.

Mushtarak (Umumiy qoidalar): Yuqoridagi uch qismga ham aloqador bo'lgan fonetik o'zgarishlar (ibdol, e'lol) va umumiy morfologik hodisalar.

Bu kabi aniq tasniflash tizimi o'sha davr talabalari va olimlari uchun tilni o'rganishni sezilarli darajada o'ng'aylashtirgan.

Zamahshariyning ilmiy metodologiyasi va grammatik qarashlari. Ma'lumki, o'rta asr arab tilshunosligida Basra va Kufa maktablari o'rtasida doimiy ilmiy

raqobat mavjud bo'lgan. Zamahshariy o'z asarlarida asosan Basra maktabining qiyos (analogiya) va mantiqqa asoslangan qarashlariga moyillik bildirgan bo'lsa-da, u ko'r-ko'rona taqlidchi bo'lmagan. Olim ko'plab o'rinlarda "muxtor" (tanlab olingan) yo'lni tutib, o'zining mustaqil fikrlarini dadil ilgari surgan. U til hodisalarini tushuntirishda faqat eshitilgan ma'lumotga (simo') emas, balki aql va mantiqqa (qiyos) tayanish zarurligini uqtirgan.

"Al-Mufasssal"ning tili o'ta ixchamligi, ta'riflarning aniqligi va matematik mantiqqa asoslangani bilan ajralib turadi. Bu esa muallifning nafaqat tilshunos, balki kuchli mantiqiy tafakkur sohibi bo'lganidan dalolat beradi.

Sintaktik tahlil va dalillash san'ati. Zamahshariy asarida nahv (sintaksis) va sarf (morfologiya) masalalari uzviy bog'liqlikda olib boriladi. Muallif har bir grammatik qoidani shunchaki bayon etib qolmay, uni eng ishonchli manbalar bilan dalillaydi. Uning asosiy manbalari quyidagilardir:

Qur'oni Karim oyatlari: Zamahshariy Qur'onni arab tilining eng oliy namunasi deb bilgan va grammatik qoidalarni oyatlar tahlili orqali isbotlagan.

Johiliyat davri she'riyati: Tilning sof va buzilmagan holatini ko'rsatish uchun qadimgi arab shoirlarining baytlaridan unumli foydalangan.

Bu yondashuv asarning ilmiy salmog'ini oshirib, uni nafaqat grammatika darsligi, balki filologik tahlil namunasiga aylantirgan.

Asarning keyingi davr ilm-faniga ta'siri. »Al-Mufasssal" yozilganidan so'ng qisqa vaqt ichida butun islom olamida shuhrat qozondi. Asrlar davomida u madrasalarda asosiy darslik sifatida o'qitildi. Unga ko'plab sharhlar yozilgan bo'lib, ular orasida Ibn Yaish an-Nahviyning (vaf. 1245 y.) "Sharh al-Mufasssal" asari eng mukammali hisoblanadi. XIX asrdan boshlab esa bu asar G'arb sharqshunoslari (masalan, K.Brokkelman) e'tiborini tortdi va Yevropada arabshunoslik fanining rivojlanishiga turtki bo'ldi.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, Mahmud az-Zamahshariyning "Al-Mufasssal" asari arab tilshunosligi tarixida yangi bosqichni boshlab berdi. Alloma

o‘zining novatorlik yondashuvi bilan tarqoq grammatik qoidalarni qat’iy tizimga soldi va tilni o‘rganish metodikasini takomillashtirdi.

Foydalangan adabiyotlar:

1. Az-Zamahshariy, Mahmud ibn Umar. *Al-Mufasssal fi san’at al-i’rob*. – Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiyya, 1999.
2. Ibn Yaish. *Sharh al-Mufasssal*. – Qohira: Idora at-tabo’a al-munira, 1928.
3. Rustamov, A. *Mahmud Zamahshariy*. – Toshkent: Fan, 1992.
4. NOSIR AL-MUTARRIZIY MEROSIDA TARJIMA NAZARIYASI VA DIDAKTIKASI: “RISALATUN FIN-NAHV” ASARI VA ZAMONAVIY TARJIMA TA’LIMI INTEGRATSIYASI. (2025). *SCIENCE TIME*, 3(5), 150-155. <https://doi.org/10.66345/stj.v3i5.4640>
5. Жўраева, М. (2022). «Ал-фавоиду-з-зиёийа» ва «Кофия» асарларида феъл туркумининг ёритилиш принциплари. *Востоковедение*, 14(2), 58-65.
6. Rahimjonov, M. (2026). THE ROLE OF WESTERN SCHOLARS IN STUDYING THE LIFE AND SCIENTIFIC HERITAGE OF CENTRAL ASIAN SCHOLARS AND THINKERS. *Journal of Social and Theological Studies*, 1(1), 5-13.
7. Tursunaliyeva, M. A. (2025). OGHIYNING “GULSHANI DAVLAT” ASARIDA HAMD VA NA’T QISMLARINI BERILISHI. *Oriental Journal of Philology*, 5(3), 618-627.
8. Mamajanova, V. Arab Tilini O‘qitishda Yozma Nutq Ko‘nikmasini Shakllantirishning Metodik Asoslari Va Zamonaviy Yondashuvlar. *Maktabgacha va Maktab Ta’limi Jurnali*, 676270.
9. Жураева, М. А. (2013). Некоторые особенности склонения имен в грамматическом комментарии Абдурахмана Джами «Шарх мулла». *Вестник Челябинского государственного университета*, (23 (314)), 121-125.
10. RAXIMJONOV, M., & Samadova, G. (2025). MIRZA ULUGBEK PATRON OF LITERATURE. *The Journal of Interdisciplinary Human Studies*, 1(3), 110-117.

11. TURSUNALIYEVA, M. (2025). OGHIYNING “ZUBDAT UT-TAVORIX” ASARIDA HAMD MATNIDAGI SO’ZLAR JILVASI. «*ACTA NUUZ*», 1(1.7), 310-312.
12. Viktoriya, M. (2025). FE’L MAYLLARINING O ‘ZGARISHIGA SABAB BO ‘LUVCHI YUKLAMALAR TAHLILI. *YANGI RENESSANSDA ILM-FAN TARAQQIYOTI*, 1(3), 560-563.
13. Raxmonov, A. K. (2024). *Creating favorable ecosystems for youth entrepreneurship in Uzbekistan*. In *Collection of Articles of the International Scientific Conference on the Topic of “The Future of Youth and Entrepreneurship in Education” Within the 10th UNESCO–APEID (Educational Innovations Programme for Asia-Pacific Development) Meeting on Entrepreneurship in Education* (pp. 67–71). Alfraganus University.
14. Raxmonov, A. K. (2024). *Mutarriziy va uning “Nahv risolasi”*. In *Sharq tillari tadqiqi va ta’limi muammolari: Respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallari* (pp. 211–214). Oriental University.
15. Жураева, С. Х. (2024). Interaction of youth slang and cultural values of the people. *Multidisciplinary and Multidimensional Journal*, 3(4), 119-126.
16. Жураева, С. Х. (2024). ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ МОЛОДЁЖНОГО СЛЕНГА В РУССКОМ ЯЗЫКЕ. *XALQARO ILMIY-AMALIY KONFERENSIYALAR*, 1(2), 531-536.
17. MUTARRIZIYNING “RISOLATUN FIN NAHV” ASARI MO‘JAZ GRAMMATIKMANBA.(2025). *Barqaror Taraqqiyot Va Rivojlanish Tamoyillari*, 3(4),85-88. <https://uzresearchers.com/index.php/BTRT/article/view/2528>